

REKADAYA PRAKARA UKUM ING CERBUNG PAK GURU ANGGITANE SUHINDRIYO : TINTINGAN SOSIOLOGI SASTRA

Gayuh Risdian Saputro, Dr. Darni, M. Hum

Pendidikan Bahasa dan Sastra Daerah (Jawa)

Fakultas Bahasa dan Seni

Universitas Negeri Surabaya

badak.nglangi@gmail.com

Abstrak

Rekadaya prakara ukum minangka tumindak kurang adil kang ditindakake para penegak ukum jroning njejegake keadilan ukum. Ancase ukum kang mujudake keadilan ora bisa dirasakake kabeh masyarakat, utamane kanggo masyarakat cilik. Sawijining prakara bisa direkadaya gumantung cacahe dhuwit kang diwenehake marang penegak ukum.

Underan panliten iki ngenani kepriye wujud rekadaya prakara ukum ing cerbung *Pak Guru*. Adhedhasar underan panliten kasebut, ancasing panliten yaiku ngerteni lan njlentrehake wujud rekadaya prakara ukum kang ana ing cerbung *Pak Guru*. Paedah saka panliten iki bisaa nambah wawasan lan nyengkuyung sarta ngramekake pangrembakane sastra Jawa modern kang apik lan linuwih, mligine kritik sastra kang nggunakake tintingan sosiologi sastra.

Lelandhesane teori kang digunakake in panliten iki yaiku, teori sosiologi sastra saka panemune Wellek lan Warren, yaiku ngenani isi karya sastra. Sabanjure metodhe kang digunakake ing panliten iki yaiku metodhe deskriptif kualitatif. Sumber dhata kang digunakake arupa teks cerbung *Pak Guru* kang cacahe rong puluh edhisi. Dhata kang digunakake arupa tembung, ukara, paragraf, dialog antar paraga, lan wacana ing cerbung *Pak Guru* kang gegayutan karo prakara kang arep diteliti.

Asile panliten kang sepisan njlentrehake wujud rekadaya prakara ukum kang dumadi nuduhake anane prakara beselan marang petugas ukum lan dumadine kekerasan ing pakunjara. Kapindho njlentrehake bab kang njalari anane rekadaya prakara ukum, yaiku keblinger marang dhuwit, ngamanake jabatan, lan kepentingan politik. Katelu pungkasan anane rekadaya prakara ukum kasebut nuwuhake rong prakara tumrape para narapidana, yaiku pasrah marang kahanan lan mbalela marang ukum. Kang pungkasan yaiku pamawase pangripta ngenani anane rekadaya prakara ukum nuwuhake saperangan guru-guru lan karyawan mbudidaya menyang pengadilan, unjuk rasa menyang pasidhangan, lan pilih masrahake marang proses ukum kang lumaku.

Kata Kunci: rekadaya ukum, sosiologi sastra, cerbung.

PURWAKA

Landhesan Panliten

Karya sastra mujudake asil pamikiran lan pangilone saka kagiyatane manungsa minangka perangan saka masyarakat kang nyritakake sawernane perkara kang diadhepi. Karya sastra diciptakake kanggo ngrembug sawijining perkara panguripan kang ana ing bebrayan. Bisa diarani karya sastra minangka panguneg-uneg utawa pangudasane manungsa kang arupa pamikiran, pangrasa, panemu, lan keyakinan kanthi wujud gambaran panguripan kang tinulis. Wellek lan Warren (2014:98) ngandharake yen sastra nyuguhake panguripan kang saperangan dumadi saka kanyatan sosial, senajan karya sastra uga nyonto kahanan alam lan subjektif manungsa.

Panguripan ing bebrayan kuwi sejatine uga nduweni aturan-aturan kang kaiket kang kudu diugemi dening masyarakat. Wiwit cilik, manungsa kang urip ing bebrayan wis kaiket dening aturan-aturan kang matesi tindak-tanduke (Soekanto, 1976:3). Masyarakat kang manggon ing sawijining papan tartamtu ora bisa

uwal lan kudu patuh marang sawijining aturan ukum tartamtu. Sesambungane ukum lan masyarakat kuwi rumaket lan ora bisa dipisahake siji lan sijine, jalaran ukum kang ngatur panguripan ing bebrayan, lan masyarakat minangka wadhah utawa panggonan kanggo lumakune ukum.

Rahardjo (1980:70) ngandharake ukum kuwi bisa mlaku lumantar manungsa. Ironing ukum wis ngatur ukuman saben perkara-perkara kang ditindakake dening manungsa. Minangka warga masyarakat kang apik kudu ngugemi marang aturan ukum. Sapa wae kang nerak bakal kena paukuman. Abot lan enthenge ukum gumantung saka perkara kang ditindakake lumantar putusan hakim ing pengadilan. Mula, ukum menehi paukuman kang saadil-adile tumrap sapa kang nerak aturan ukum.

Ndeleng kanyatan kang ana ing bebrayan saiki, kesadharan anggone nindakake aturan ukum lan pangacakakane durung bisa lumaku kanthi apik. Ukum wis ora ana ajine kanggo rakyat cilik. Prakara ukum bisa direkadaya sasene pihak panguwasa. Lumakune ukum uga tansah pilih-pilihBebasan kaya lading, katon

landhep lan tedhas yen digunakake mengisor. Sawalike katon kethul yen digunakake mendhuwur. Tegese ukum bisa disetir dening para panguwasa, panggedhe kang ndhweni dhuwit.

Anane rekadaya prakara ukum uga dumadi ing kasusastran Jawa. Salah sijine karya sastra kang ngemot anane rekadaya prakara ukum ana ing cerbung "*Pak Guru*" anggitane Suhindriyo kang kapacak ana ing kalawarti *Djaka Lodang* wiwit nomer 10, 4 April 2012 nganti nomer 29, 15 Desember 2012. Cerbung *Pak Guru* iki onjo ing babagan ukum kang direkadaya lan cundhuk klawan apa kang dumadi ing kahanan saiki. Anane rekadaya prakara ukum kang ditindikake dening para panegak ukum ndadekake tansaya sengsarane rakyat cilik kang kajiret prakara.

Cundhuk klawan andharan ing ndhuwur, irah-irahan panliten iki yaiku *Rekadaya Prakara Ukum ing Cerbung Pak Guru Anggitane Suhindriyo* kanthi tintingan sosiologi sastra.

Underane Panliten

Adhedhasar saka alesan-alesan panliten kang diandharake ing ndhuwur bisa ditintingi undherane panliten ing ngisor iki. Mula saka andharan kasebut banjur tuwuh pitakonan.

- (1) Kepriye wujud rekadaya prakara ukum ing cerbung *Pak Guru*?
- (2) Apa wae kang njalari anane rekadaya prakara ukum ing cerbung *Pak Guru*?
- (3) Kepriye pungkasan rekadaya prakara ukum ing cerbung *Pak Guru*?
- (4) Kepriye pamawase pangripta ngenani rekadaya prakara ukum?

Ancase Panliten

Adhedhasar alesan lan undherane panliten ing ndhuwur bisa dijlentrehake ancase nganakake panliten kaya kang disebutake ing ngisor iki.

- (1) Ngerteni lan njlentrehake kepriye rekadaya prakara ukum ing cerbung *Pak Guru*
- (2) Ngerteni lan njlentrehake apa wae kang njalari anane rekadaya prakara ukum ing cerbung *Pak Guru*.
- (3) Ngerteni kepriye lan njlentrehake pungkasan rekadaya prakara ukum ing cerbung *Pak Guru*.
- (4) Ngerteni kepriye lan njlentrehake kepriye pamawase pangripta ngenani rekadaya prakara ukum.

Paedahe Panliten

Panliten iki diajab bisa aweh paedah tumrap maneka perangan, yaiku :

- (1) Sastra Jawa Modern

Panliten iki kaajab bisa nambah wawasan lan nyengkuyung sarta ngrembakake pangrembakane sastra Jawa modern kang apik lan linuwih, mligine kritik sastra kang nggunakake tintingan sosiologi sastra.

- (2) Pamulangan

Panliten kang nintingi sosiologi sastra iki dikarepake bisa dadi bahan ajar marang piwulangan apresiasi sastra. Panliten iki kaajab uga bisa migunani kanggo ngerteni unsur-unsur karya sastra mligine kang ngonceki rekadaya prakara ukum.

Wewatesane Tetembungan

- (1) Sosiologi sastra

Sosiologi sastra yaiku ngelmu *interdisipliner* antarane sosiologi lan sastra (Saraswati, 2003:1).

- (2) Ukum

Ukum yaiku sistem kang digawe manungsa kanggo matesi tingkah lakune manungsa supaya tunduk marang nile-nile luhur kaya kaadilan, ketertiban, lan kaamanan (Fuady, 2013:1).

- (3) Cerbung

Cerbung utawa crita sambung yaiku sawijine asil karya sastra kang arupa crita rekan sing ditulis kanthi sambung-sinambung ing kalawarti basa Jawa (Hutomo, 1975:55-56).

TINTINGAN KAPUSTAKAN

Sosiologi Sastra

Sosiologi sastra dumadi saka tembung sosiologi lan sastra. Sosiologi asale saka basa Yunani yaiku *socius* kang tegese bebrayan, dene *logos* nduweni teges ngelmu. Dadi sosiologi yaiku ngelmu ngenani mula buka lan pangrembakane bebrayan. Sosiologi manut Roucek lan Warren (ing Soekanto, 1991:20) yaiku ngelmu kang nyinaoni sesambungane manungsa ing kelompok. Bab iki uga salaras karo panemune Soekanto (1991:15) kang ngandharake sosiologi kalebu ngelmu sosial kang objeke yaiku bebrayan.

Damono (1978,6) njlentrehake sosiologi minangka tintingan kang *objektif* lan ilmiah. Adhedhasar panemu kasebut sosiologi nyinauni ngenani lembaga-lembaga sosial lan ekonomi, agama, politik, lan sakabehe nilai kang gegayutan karo struktur sosial. Kanthi andharan kasebut bisa dingerteni gambaran carane manungsa nyalarasake awake klawan lingkungan.

Ratna (2011: 3) ngandharake sosiologi sastra mujudake tintingan tumrap karya sastra kanthi nintingi perkara-perkara kang ana ing bebrayan. Tintingan iki uga ngupayakake kanggo nemtokake kualitas *interpedensi* antarane sastra lan bebrayan. Ing panliten sosiologi sastra iki, Ratna (2011:331) nglebokake ing panliten multidisiplin jalaran sosiologi sastra klebu panliten kang nggayutake ngelmu antarane sosiologi lan sastra.

Swingwood (sajroning Yunus,1986:4) nemokake panliten sosiologi kang nggunakake dhata sastra. Sepisan yaiku sosiologi sastra (*sociology of literature*), kang mawas saka faktor sosial kang ngasilake karya sastra ing sawetara wektu tartamtu lan ing masyarakat tartamtu. Kapindho yaiku sosiologi sastra (*literary sociology*), kang nggayutake struktur karya sastra marang *genre* lan masyarakat.

Kanthi ngerteni sesambungan antarane sosiologi lan sastra, tintingan sosiologi digunakake minangka perkara kang trep kanggo ngonceki gegayutane manungsa klawan lingkungan soziale. Wellek lan Werren (sajrone

Kurniawan, 2012:11) ngandharake menawa ana telung paradigma sajrone sosiologi sastra. Sepisan yaiku sosiologi pangripta; inti saka tintingan sosiologi pangripta iki yaiku menehi makna sawijine pengarang minangka bagiyane saka bebrayan kang ngripta karya sastra. Mula kanthi ngerti ngenani pengarang bisa dadi pathokan kanggo ngerteni relasi sosial karya sastra karo masyarakat. Kapindho yaiku sosiologi karya sastra; nintingi babagan sosiologi karya sastra kang nyakup aspek-aspek soziale. Kang pungkasan, sosiologi pamaos ; nintingi sosiologi marang pamaos kang negesi sawijining karya sastra lan nintingi daya pangaribawane sosial kang disebabake karya sastra.

Ian Watt (sajroning Damono, 1978:3) nyethakake konsep sosiologi sastra kaperang dadi telu, yaiku (1) konteks sosial pengarang, kang nduweni sesambungan antarane kahanan soziale pengarang ing masyarakat. Klebu faktor-faktor sosial kang bisa mangaribawani pengarang minangka pengarang saliyan dipangaribawani dening karya sastrane (2) sastra minangka kaca benggalane masyarakat, kang bisa dingerteni sepira adohe karya sastra dianggep utawa bisa dadi kaca benggalane masyarakat nalika karya kasebut diasilake (3) fungsi sosial sastra, kanggo ngerteni sepira adohe karya sastra kasebut nduweni piguna minangka panglipur ngrangkep minangka pendhidhikan kanggo masyarakat

Ukum

Tembung ukum nduweni teges kang akeh. Miturut Utrecht (Muchsin lan Putra, 2002:17), negesake yen njlentrehake tegese ukum kang pepak kuwi angel. Manut panemune, paugeraning ngenani ukum kuwi minangka pitudu-pituduuh tata tertib sawijining masyarakat lan kudu ditaati dening anggota masyarakat. Mula saka kuwi, bentuk pelanggaran apa wae ngenani pituduuh ngaurip kasebut bisa nuwuhake tindakan saka pamarintah. Kan (sajroning Muchsin lan Putra, 2002:17) ngandharake ukum ing bukune *Inleiding tot de Rechtwetenschap*, yaiku sakabehe aturan ngaurip kang asipat meksa kanggo ngayomi kepentinganane manungsa jroning masyarakat

Manut teori etis (*etische theorie*), ukum sadherma kanggo mujudake kaadilan. Ukum nduweni tugas kang suci, yaiku menehi kaadilan tumrap manungsa kang nduweni hak nampa (Utrecht sajroning Muchsin lan Putra, 2002:21). Ukum digawe kanggo ngatur bebrayan kanthi ayem lan tentrem. Ukum nengenake urip kang tentrem. Katentreman ing antarane manungsa dipikukuh dening ukum kanthi ngayomi kepentinganane manungsa tartamtu, yaiku rasa kurmat, kamardikan, bandha lan jiwa, lan liya-liyane kang asipat ngrugekake. Kepentingan pribadhi lan kepentinganane kelompok manungsa mesthi nuwuhake beda panemu siji lan sijine. Anane beda panemu iki ndadekake crah siji lan sijine kang yem ora kaaatur dening ukum kanggo nyiptakake urip tentrem.

Sacara umum ancasing ukum yaiku ngatur masyarakat supaya tumindak kang tertib jroning bebrayan kanthi mujudake swasana kang tentrem, njaga masyarakat supaya ora tumindak rusuh lan culika kanthi mutusake ukum dhewe sarta ngupaya kaadilan kanggo saben manungsa saka hak-hake saengga nuwuhake masyarakat kang tertib, bagya lan tentrem. Ukum bisa ditegesi

minangka aturan utawa putusan kang tinulis apa dene tanpa tinulis kanggo ngatur panguripane masyarakat lan nyawisake sangsi kanggo sapa kang nerak ukum.

Pangelompoke ukum kang umum dumadi saka rong perangan, yaiku ukum *publik* (pidana) lan ukum *private* (perdata). Ukum pidana yaiku ukum kang ngatur antarane subjek ukum jroning perkara tumindak-tumindak kang diutamakake lan dadi larangane undang-undang, saengga katetepake sangsi arupa pidana utawa dhendha kanggo sapa kang nglanggar. Ukum pidana ngatur sesambungan antarane manungsa klawan masyarakat kang dicakake nalika masyarakat kasebut bener-bener mbutuhake.

Proses Pangadilan Ukum

Panegakan ukum minangka punjere saka kagiyatan ukum kang diwiwiti saka reng-rengane ukum, pambentukane ukum, panegakan ukum lan evaluasi ukum. Panegakan ukum minangka interaksi antarane tumindake manungsa kang makili kepentingan-kepentingan kang wis katetepake. Proses panegakan ukum nduweni dimensi kang jembar jalaran panegakan ukum ngatutake dimensi tumindake manungsa. Kanthi mangkono perkara-perkara ukum kang mesthi onjo yaiku perkara "*law in action*" dudu "*law in the book*" (Rahardjo, 1983:35).

Panegakan ukum kang lumaku samesthine kudu menehi paedah utawa piguna kanggo masyarakat. Sejene ngono masyarakat uga ngarep-arep anane panegakan ukum kanggo mujudake kaadilan. Senajan kaya mangkono, ora bisa diselaki apa kang dianggep nduweni piguna (sacara sosiologis) durung karuwan adil, sawalike apa kang dirasakake adil (sacara filosofis) durung karuwan nduweni paedah tumrap manungsa.

Radbruch (sajroning Rahardjo, 1983:38) ngandharake ukum kuwi kudu nyakup karya minangka nilai dhasar ukum. Nilai dhasar ukum kasebut yaiku, kaadilan, kagunan, kepastian ukum. Katelune nduweni kaya dumadine panemu kang ora padha. Aparat panegak ukum kang kajibah jroning tugas panegakan ukum diwiwiti saka saksi, polisi, advokad, jaksa, hakim, lan petugas sipir. Polisi minangka unsur utama ing tata pangadilan pidana, uga minangka alat pengendalian sosial formal lan informal kang ana ing masyarakat (Kusumah, 1983:49).

Ukum lan kaadilan mujudake perangan kang ora bisa dipisahake. Kalorone nduweni sesambungan kang raket. Tanpa disadhari nalika krungu tembung ukum, sacara ora langsung ukum nduweni sesambungan marang kaadilan. Dene kaadilan uga dipangaribawani ngenani perkarane panegakan ukum. Tembung-tembung kang kerep digunakake dening para ahli ukum nalika menehi pangalembana lan panyaru ukum ora ninggal saka tembung adil lan ora adil. Para ahli ukum kerep ngandharake kaya-kaya kaadilan lan moralitas minangka rong perangan kang bisa

Kaadilan miturut Webster (sajroning Pound, 1965:9) yaiku kepentinganane manungsa kang paling luhur ing ndonya iki. Ana ngendi wae papane kaadilan kuwi kang digoleki manungsa, diperjuwangake, lan

diantu kanthi kapercayan. Tanpa anane kaadilan bakal antuk panantang saka masyarakat. Kawiitan saka masyarakat kang teratur lan lembaga-lembaga kang ngatur kaadilan minangka perkara utama kang kudu antuk kawigaten.

Lelandhesane Teori

Cundhuk klawan andharan kasebut, panliten iki bakal nggunakake konsep teori sosiologi sastra saka panemune Wellek lan Warren, yaiku sosiologi bab isi karya sastra kang ancane kanggo nintingi babagan sosiologi karya sastra kang nyakup aspek-aspek sosiale. Saka kono bakal ditintingi struktur isi karya sastra kang nduweni gegayutan karo bab rekadaya prakara ukum ing bagian ukum pidana. Kanggo ndhudhah rekadaya prakara ukum, bakal nengenake rasa keadilan saka panemune Webster.

METODE PANLITEN

Methodhe panliten mujudake perangan kang wigati jroning nindakake panliten iki. Methodhe iki digunakake kanggo ngonceki objek panliten lan minangka tata cara kang digunakake panliti kanggo ngumpulake dhata panliten. Ing methodhe panliten iki bakal diandharake ancangane panliten, sumber dhata lan dhata, instrumen panliten, tata cara ngumpulake dhata, tata cara analisis dhata, lan tata cara nulis asile panliten. Sakabehe methodhe kasebut diajab supaya menehi asil panliten kang murakabi.

Ancangan Panliten

Panliten karya sastra minangka panliten kang arupa tembung-tembung dudu panliten kang arupa angka-angka. Mula saka kuwi, methodhe kang digunakake kudu selaras karo jinise panliten kang dianakake, yaiku nggunakake methodhe kualitatif. Bogdan lan Taylor (sajrone Moleong, 2005:4) ngandharake menawa panliten kualitatif yaiku *prosedur* panliten kang ngasilake dhata *deskriptif* kang arupa tembung-tembung tinulis utawa lisan saka manungsa kang tumindake bisa diamati.

Adhedhasar andharan kasebut, methodhe kang digunakake ing panliten iki yaiku methodhe deskriptif kualitatif. Methodhe deskriptif kualitatif nduweni teges data kang ditintingi lan asil tintingane awujud fenomena, ora awujud angka-angka utawa koefisien kang ana gegayutane karo variabel (Aminuddin, 1990:15). Ing methodhe iki nggunakake cara penafsiran kang nyuguhake kanthi cara deskripsi kang cundhuk klawan kanyatan.

Sumber Dhata lan Dhata

Sumber dhata ing panliten iki minangka sumber dhata primer lan sekunder. Sumber dhata primer yaiku sumber dhata kang langsung menehi data tumrap panliti (Arikunto, 2005:128). Sumber dhata primer ing panliten iki arupa teks cerbung basa Jawa ing kalawarti *Djaka Lodang* kang kapacak wiwit nomer 10 tanggal 4 April nganti nomer 29 tanggal 15 Desember 2012.

Dene sumber dhata sekunder yaiku sumber dhata kang ora langsung menehi dhata tumrap panliti (Arikunto, 2005:128). Sumber dhata sekunder kan digunakake ing

panliten iki gegayutan karo sosiologi sastra, dhata kang dikutip saka koran lan internet kang ana gegayutan karo panliten.

Dhata kang bakal ditintingi ing panliten iki yaiku tembung-tembung utawa ukara kang nggambarake rekadaya ukum ing cerbung *Pak Guru*.

Instrumen Panliten

Instrumen panliten yaiku perangan kang digunakake kanggo nindakake panliten. Kang dadi instrumen panliten ing cerbung *Pak Guru* yaiku panliti dhewe. Minangka instrumen panliten, panliti kudu nindakake panliten dhewe kanthi maca teks sastra supaya bisa ngonceki wosing crita kang ana ing cerbung *Pak Guru*. Dene piranti kang nyengkuyung anane panliten iki yaiku alat tulis kaya ta pulpen, buku tulis, spidol lan kertas.

Tata Cara Ngumpulake Dhata

Ing panliten iki bakal nggunakake metode panliten kapustakan. Panliten kapustakan nuduhake tata carane nindakake panliten adhedhasar naskah kang wis diterbitake arupa buku utawa kalawarti. Salah sijine kanggo nindakake panliten pustaka iki yaiku kanthi cara maca dibolan-baleni. Miturut Ratna (2004:18) maca objek karya sastra kudu dilakoni nganti bola-bali supaya kabeh unsur karya bisa dingerteni kabeh.

Tata Cara Analisis Dhata

Kanggo nganalisis dhata, panliten iki nggunakake methodhe analisis hermeneutika, kang tegese negesake utawa *intrepretasi*. Methodhe hermeneutika nyoba ngerteni makna karya sastra kang ana ing strukture. Kanggo ngasilake dhata-dhata kasebut bakal nggunakake cara kanthi nafsirake lan milih perangan-perangan kang ana gegayutane karo rekadaya prakara ukum ing cerbung *Pak Guru*.

Adhedhasar andharan kasebut cara kang digunakake kanggo nganalisis dhata kaya kang diandharake ing ngisor iki :

- 1) Maca kanthi njlimet dhata kang wis diklumpukake banjur dibolan-baleni anggone maca.
- 2) Nyathet lan merang dhata kang bakal digunakake ing panliten.
- 3) Ngandharake lan merang dhata adhedhasar undheraning panliten.
- 4) Nganalisis data kanthi teori-teori kang sadurunge wis diterangake lan dijlentrehake ana ing perangan-perangan sadurunge saka tulisan iki. Analisis dhata iki diwiwiti nalika inventari, klasifikasi, lan inteprestasi konsep-konsep sosial lan digayutake karo kanyatan.
- 5) Ngandharake asile panliten kang luwih cetha adhedhasar undheran lan ancane panliten. Ndudut asiling panliten kang sabanjure uga dilebokake ana ing laporan asiling panliten.

ANDHARAN ASIL PANLITEN

Wujude Rekadaya Ukum ing Cerbung

Prakara ukum kang direkadaya dening aparat penegak ukum kanthi ancas kanggo kepentingan pribadhi. Ing ngisor iki bakal dijlentrehake siji mbaka siji wujude prakara ukum kang direkadaya kasebut.

(1) Anane Beselan

Besel miturut Poerwadarminta (1994,43) tegese dhuwit reruba marang seksi utawa panggedhe. Besel minangka dhuwit sogokan kang ancane njaluk pamrih marang panggedhe. Ing bab iki bakal diandharake pihak-pihak kanindakake beselan.

Ing cerbung *Pak Guru* iki DPR dadi paraga utama kang bisa nemtokake nasibe pak Dibyo, kepala dinas pendhidhikan kang kadakwa tindakake korupsi proyek buku. Lumantar proyeke DPR lan bupati, dhinas pendhidhikan dianggep ora blaka anggone nggunakake dhuwit proyek buku. DPR ndakwa yen dinas pendhidhikan wis ora blaka awit wis wani dolanan dhuwit proyek tanpa rembugan dhisik karo pihak *legislatif*. Lire, proposal proyek buku kang diajokake lan disarujuki bareng kuwi cacah luwih sithik saka cacah dhuwit sing sanyatane.

Saka andharan kasebut bisa didudut antarane bupati lan DPR ana kongkalikong. DPR dinuga nampa dhuwit beselan saka bupati kanggo menangake prakarane. Salah siji bukti kang nuduhake prakara kasebut ana ing pethikan ngisor iki.

“Slenthingan njaba, pak Dibyo iku mung dikorbanake. Jare, inisiatif proyek sejatine saka DPR lan bupati. DPR oleh jatah saben anggota 10 yuta, pimpinane 200 yuta diedum wong papat. Terus bupati sing paling akeh dienggo kampanye nalika njago bupati periode keloro wingi.” (Suhindriyo, DL:16. 2012:51)

Pethikan ing ndhuwur minangka panduga menawa DPR nampa dhuwit saka bupati. Warta kasebut nyebar tekan ngendi-endi kang ndadekake dudutan yen DPR ora mung nampa beselan saka bupati amrih kasuse ora kawiyak, nanging kanthi ora langsung uga kecipratan dhuwit geni saka proyek buku. Mung wae ing kang kajibah ngawasi langsung yaiku komisi II DPR. Mula kanthi anane panduga beselan kasebut ndadekake prakara tansah diubeng-ubengake lan digawe mbulet.

Saliyane DPR, hakim lan jaksa uga ana kang nampa beselan, kepara malah ana kang kanthi sengaja njaluk dhuwit marang tahanan utawa narapidana. Jroning ngrampungake sawenehe prakara, antarane hakim apa dene jaksa saiki kena dietung kang kanggonan ati nurani. Tegese anggone tindakake pakaryane manut kaidah ukum kang cundhuk karo undhang-undhang. Salah sijine pethikan kang cundhuk klawan andharan ing ndhuwur kaya kang ana ing ngisor iki.

Supaya kabeh urusan bisa lancar kudu migunakake dhuwit. Tumrap wong kang kena prakara, dhuwit dadi kunci pokok. Merga dhuwit sawenehe prakara bisa mandheg lan bisa terus.

Merga dhuwit, sawenehe ukuman bisa entheng utawa abot. Merga dhuwit sawenehe kahanan bisa diatur lan dikendhaleni. Mula krana dhuwit uga Prayoga Santosa lan Marulam Simanjutak sing kaloka bayarane gedhe dadi jaminan sawenehe dakwa bisa uwal saka bui (Suhindriyo, DL 27, 2012:2).

Saka pethikan ing ndhuwur nuduhake salah sawijine cara kang digunakake dening pengacarane pak Dibyo supaya bisa mertmba menyang rumah sakit. Cara kasebut ditindakake kanthi nggunakake dhuwit. Sabanjure pak Dibyo diidini dening kejaksan mertmba menyang rumah sakit sing ateges metu saka rumah tahanan negara. Kanthi mertambane menyang rumah sakit iki ndadekake pak Dibyo tansaya amping nganakake pirembugan klawan pengacarane. Kejaba kuwi, pak Dibyo karo pengacarane uga bisa luwih longgar nganakake sesambungan klawan kejaksan lan kehakiman.

Lelandhesan kanyatan kang kaya mangkono nuduhake mung sethithik cacah hakim utawa jaksa kang kanggonan ati resik nalika nangani sawijining prakara. Pancen ora bisa diselaki lamun jroning pengadilan ana kongkalikong antarane jaksa lan hakim. Antarane penuntut, yaiku kejaksan lan kang ngadili, yaiku hakim menahi dalan jembar kanggo uwal saka prakara ukum, utawa saora-orane ukuman kang ditibakake bisa entheng.

Beselan uga ora dumadi ing pengadilan. Ing njero pakunjara kepara malah luwih akeh tinemu. Wis dudu rahasia umum maneh, malah-malah wis dadi tradhisi lan kabudayan anyar kang manjing jroning jiwa-jiwa sipir. Anane praktek sogok-sinogok jroning pakunjara wis ora bisa diselaki maneh. Praktek *haram* kaya menahi tumindak lan fasilitas kang mligi jroning tahanan, menahi jasa keamanan, menahi *remisi*, amplop (dhuwit) saka kulawarga utawa wong kang teka nganti menahi ijin mlebu metu pakunjara. Salah siji bukti kang nuduhake anane beselan kasebut kaya kang ana ing ngisor iki

Beda karo tahanan liyane, Marsono ora dilebokake sidhang. Hasan, pegawe kejaksan sing kejiwah ngurusi tahanan ngidini Marsono ketemu kulawarga, kerabat, kanca sing nekani sidhange ing sanjabane sel. Saben sidhang Hasan oleh tips Rp. 50.000 saka sisihane Marsono kanggo gantine ngluwar Marsono saka sel pengadhilan (Suhindriyo, DL:20, 2012:2).

Saka pethikan ing ndhuwur bisa dideleng anane prakara beselan kang dumadi ing njero pakunjara. Ngarepake sidhang, bojone Marsono pancen kerep menahi dhuwit kanggo Hasan. Sejene supaya antuk tumindak kang beda saka petugas, Marsono uga dibebasake ketemu kulawarga lan kanca-kanca kang teka menyang pakunjara. Anane sogok-sinogok iki ndadekake Hasan mbebeda marang Marsono lan nyebal saka kautaman anggone tindakake tugas. Yen ana kulawarga saka narapidana ora nyangoni, mesthine ora diladeni kaya ngladeni Marsono. Narapidana-narapidana kasebut ora nduwe wibawa kanggone Hasan.

Anane kasus nyogok marang sipir kuwi nuduhake isih ndrawasine pakunjaran saka tindak praktek sogok sinogok. Praktek nyogok tuwuh ngrembaka saben mangsa. Siji lan sijine padha dene mbutuhake. Narapidana butuh kadonyan, dene sipir butuh dhuwit. Bisa diarani jroning pakunjaran wis dadi kerajaan dhewe tumraping para sipir kang nduweni kewenangan lan ora ana campur tangan saka njaba kang bisa lumebu.

(2) Kekerasan jroning Penjara

Tumindak kekerasan yaiku tumindak kang dilakoni dening grombolan wong utawa kelompok (Douglas&Wasker, 2002:9). Ing cerbung *Pak Guru* iki uga tinemu tindak kekerasan. Kekerasan kang dumadi ing cerbung iki ditindakake dening aparat penegak ukum lan petugas jaga ing pakunjaran.

Kekerasan kang dumadi iki dibedakake miturut jinise ana rong perangan, yaiku kekerasan langsung lan ora langsung. Kekerasan langsung ditindakake ing njero pakunjara kang dumadi saka kekerasan fisik lan kekerasan seksual.

Kekerasan fisik ditindakake dening sipir marang sawenehe narapidana lan tahanan. Ancas kang sakawit kanggo ndhidhik mentale para narapidana lan tahanan kebablasen marang tumindak kekerasan. Bukti anane tumindak kekerasan kasebut kaya kang ana ing ngisor iki.

“Kanca nunggal sel ing polsek papan iki aku ditahan sepisanan ora ana sing luput saka panganiyane petugas. Wah, pokoke menawa wis mala, tahanan iku dianggep asu gudhigen.” (Suhindriyo, DL:23, 2012:45)

Pethikan ing ndhuwur nuduhake anane tumindak kekerasan kang ditindakake dening sipir. Mlebu sel sepisanan, para tahanan ora bisa luput saka tumindak para sipir. Mula, panguripan ing njero pakunjara kasebut bisa diarani nrenyuhake. Kekerasan kang dumadi gawe mirising ati. Tanpa pilah-pilih yen konangan luput ora bisa endha saka pangincime petugas.

Saliyane kuwi, sawijining tahanan wanita uga dadi korban kekerasan seksual kang ditindakake dening pulisi. Tahanan kasebut dirudapeksa nganti nuwuhake nyawa ing njero anggane tahanan kasebut. Bukti anane tumindak kasebut bisa dideleng ing pethikan ngisor iki.

“Arum mula-mula dipaksa buka pakaian dengan alasan oknum itu curiga kalau Arum membawa narkoba. Juga curiga kalau tubuh Arum ternyata dilukisi tato.”

.....
Akhirnya Arum menuruti permintaanya. Dia terpaksa melepas pakaiannya. Alamak, begitu pakaian dilepas, Arum disuruh menuruti napsu bejat oknum itu. Sambil membawa pisau yang ditempelkan dileher Arum, oknum tersebut melampiaskan napsu setannya (Suhindriyo, DL:25, 2012:37).

Pethikan ing ndhuwur nuduhake anane tumindak kekerasan seksual. Sawijining oknum pulisi kasebut keblinger marang pawakane tahanan wanita kang weweg. Mula kanthi alasan *introgasi*, pulisi kasebut ngrudapeksa ing sawijining ruwangan kosong.

Kekerasan ora langsung kang dumadi yaiku anane pangincim. Anane pangincim ing cerbung *Pak Guru* iki minangka kekerasan kanthi ora langsung kang ditindakake dening petugas hukum. Sawijining jeksa kang aran Sony kanthi terang-terangan njaluk dhuwit marang kulawargane narapidana. Dhuwit kasebut minangka sogokan kanggo ngenthenagke paukumane. Abot enthenge paukuman gumantung dhuwit kang diwenehake. Salah siji bukti kang nuduhake anane pangincim kasebut bisa dideleng ing pethikan ngisor iki.

“Lho, kaya lehu omong wingi kae. Nek rong puluh juta, bojomu daktuntut sewelas sasi, mengko kenane pitung sasi. Ning nek ora gelem, ya kepeksa daktuntut telung taun kenane rong taun.” (Suhindriyo, DL:21, 2012:2).

Pethikan ing ndhuwur nuduhake pirembugane jeksa Soni lan narapidana Agus dalah bojone. Tawanane jaksa, yen gelem mbayar semono, ukumane bakal dienthengake dadi tuntutan sewelas sasi kenane mung pitung sasi. Dene yen bojone ora gelem mbayar, Agus bakal dituntut paukuman tutntutan telung taun kenane rong taun.

Apa kang wis ditindakake jeksa Soni lan pulisi kasebut klebu pangincim kang ora bisa dianggep entheng wekasane. Antarane jeksa Soni lan pulisi nduweni unsur kang padha, yaiku ngincim kanggo nyukupi kebutuhan biologise. Mung kang mbedakake yen jeksa Soni jluntrunge tetep ora bisa uwal saka dhuwit. Anane pangincim iki bisa njalari tuwuhing ukum kang ora adil. Anane dol tinuku ukum uga ndadekake ancaman gedhe tumraping wong cilik kang nandhang prakara ukum.

(3) Panegak Umum Ora Njejegake Keadilan Umum Tumrap Masyarakat

Njejegake keadilan ukum wis dadi kuwajibane para panegak ukum kaya dene, pulisi, hakim, lan jaksa. Para panegak ukum kasebut nduweni tugas dhewe-dhewe anggone nindakake kuwajibane kang salah sijine njejegake keadilan ukum tumrap masyarakat. Masyarakat kang kejiret prakara ukum bakal diadili dening panegak ukum. Abot lan enthenge paukuman gumantung saka tumindak kang dilakoni.

Ing cerbung iki para panegak ukum ora ngecakake apa kang dadi kuajiban utamane, yaiku njejegake keadilan ukum. Para panegak ukum kasebut anggone njejegake ukum ora nengenake keadilan. Sawalike kanggo golongan pejabat kang kesandhung prakara ukum malah antuk paukuman kang luwih entheng, kepara malah prakarane ora kecandhak petugas ukum.

Darti sing nggenteni bojone dadi buruh angkut ora kuwawa nyukupi kebutuhan keluarga

saben dinane mirunggan bab mangan. Kahanan iki sing nyurung Darti nyolong roti lan susu kanggo anake kan wiwit esuk ketug awan nangis merga luwe wetenge. (Suhindriyo, DL:20,2012:51)

Pethikan ing ndhuwur salah siji conto prakara kang diadhepi Darti nalika ukum wis ora bisa dijejegake kanggone wong miskin. Anggone tumindak nyolong satemene dudu minangka pakaryan utamane. Apa maneh dijagakake kanggo nyukupi kebutuhan padinane, nanging merga kahanan kang sarwa kepepet ndadekake Darti kepeksa jejupuk barang dudu darbeke. Apes, sadurunge barang colongane mau digawa mulih, Darti kecekel dening satpam toko, banjur diglandhang lan dilebokake menyang pakunjara.

Saka pethikan ing ndhuwur bisa didudut yen sejatine wong-wong kang mlebu pakunjara kuwi durung mesthi golongane wong kang ala utawa bangsane penjahat. Akeh narapidana kang mlebu ing tahanan merga sawenehe kasus kang klebu ora abot, kaya dene, kacilakan lalu lintas, korban politik, kacingkrangan uripe, kena fitnah lan liya-liyane.

Kang Njalari Anane Rekadaya Ukum

Para penegak ukum wani ngrekadaya prakara ukum samesthine ana ancas kang digayuh kang ana sesambungane karo kepentingan pribadi.

(1) Keblinger Marang Dhuwit

Dhuwit dadi sarana kanggo ngolehake samubarang kang dipengini. Kanthi dhuwit manungsa bisa tuku rena-rena manut senenge ati. Saben dhuwit kang ditampa manungsa cacah uga ora padha. Akeh orane dhuwit sing ditampa gumantung karo manungsane dhewe anggone ngupaya. Faktor panggaweyan uga melu nemtokake. Saya dhuwur jabatane mesthine saya akeh dhuwit kang ditampa, ngono sawalike.

Para penegak ukum kaya dene jeksa lan hakim kuwi anggone makarya isih ngebotake dhuwit. Jeksa lan hakim bakal mbelani sapa wae sing wani menehi amplop kandel, sawalike yen ora ana pesangon ing pasidhangan, bisa uga hakim lan jeksa anggone ngrampungake prakara ora tenanan.

(2) Ngamanake Jabatan

Akeh cara kang ditindakake dening manungsa kanggo nggayuh jabatan. Cara-cara kasebut ana kang bener lan ana kang ora bener. Sawijining manungsa kang wis mengku jabatan ora bakal gelem yen jabatane kuwi nganti ilang. Sawalike sing ana malah kepengin tansaya diundhakake pangkat lan jabatane.

Kadhang kala yen sawijining pegawe utawa pejabat kejiret kasus ukum, mitra kerja ing lingkungane tansah kipa-kipa wisuh saka prakarane. Yen bisa malah ora cawe-cawe dadi seksi senajan ngerti kepriye larah-larahe prakara kang duamdi. Kuwi kabeh ditindakake merga ora pengin jabatane ilang sanalika jalaran kena *permainane* hakim. Awit ing njero pasidhangan ngon kebak

cangkriman, sing abang bisa dadi ijo, dene sing ijo bisa dadi abang.

“Kula mboten mangertos.” wangsulane pak Pambudi cekak. Pak Pambudi uga mratelakake menawa sesambungane karo pak Dibyo mung winates minangka relationship pejabat ing kukuban pemerintah daerah. Kanthi mengkono babagan liya kaya dene kegiatan proyek buku babar pisan ora ngerti (Suhindriyo, DL:22, 2012:51).

Pethikan ing ndhuwur minangka andharane pak Pambudi, asisten sekretaris daerah ing pasidhangan pak Dibyo. Pak Pambudi diceluk dening jaksa merga ing sawijining prakara proyek buku kasebut, kang menehi ijin ora liya ya pak Pambudi dhew. Minangka seski kang pungkasan saka papat cacah seksi, pak Pambudi ngakoni yen sesambungane klawan pak Dibyo mung winates relationship pejabat ing kukuban pemerintah daerah. Sawalike yen ngenani kasus kang ditampa pak Dibyo, pak Pambudi ora melu-melu pilih meneng wae.

Prakara kang kaya mangkono wis lumrah kadaden. Mesthi ana kang dadi bebanten kanggo nutupi sawijining prakara supaya ora mrambat tekan ngendi-endi. Yen wis uwal saka prakara kasebut tegese jabatane aman, merga yen nganti katut kadakwa bisa ndadekake jabatane ilang sanalika. Ya merga ngreka-reka prakara kaya mangkene iki diajab bisa menehi dalan kanggo ngamanake jabatane.

(3) Kepentingan Politik

Politik kuwi pancen panas. Samubarang yen wis magepokan karo politik bakal ndadekake kahanan bisa owah. Merga gedhine ancasing partai kanggo nggayuh kalungguhan, akeh dalan kang bisa ditindakake supaya bisa menangake partai kasebut, salah sijine kanthi ngorupsi dhuwit negara kanggo kepentingan partaine dhewe. Salah siji conto kang memper karo andharan ing ndhuwur ana ing pethikan ngisor iki.

Sebagean pegawe diknas percaya menawa prakara proyek buku sing diunggahake menyang pengadilan luwih kenthel dening kepentingan politik. Mula, pak Dibyo iku mung banten sing kudu dikorbanake amrih pejabat sandhuwure bisa slamet saka kasus korupsi sing sabener (Suhindriyo, DL:22,2012:51).

Pethikan ing ndhuwur nuduhake yen prakara kang diadhepi dening pak Dibyo luwih kenthel mambu politik. Saka seksi cacah papat kang diajokake dening jeksa anggone mangsuli luwih mojokake marang posisine pak Dibyo lan Marsono. Seksi-seksi kasebut luwih akeh ora ngertine tinimbang kudu njlentrehake apa kang dumadi ngenani kasuse pak Dibyo. Ing pasidhangan uga ora nekakake bupati, jalaran bupati dinuga uga kathut utawa melu dolanan dhuwit panas kanggo menangake pilkada. Para seksi ora ana kang nyebutake ana campur tangane

bupati senjata slenthingan ing njaba akeh kang ndakwa yen bupati uga melu-melu.

Pungkasane Rekadaya Prakara Ukum

Anane prakara ukum kang direkadaya banget nguciwakake sakehing pihak. Ukum kang diajab bisa ditindakake saadil-adile malah dadi bahan obralan kang kanthi gampang digawe dolanan. Kanthi anane ukum kang ora adil mesthi ana pihak kang dirugekake lan pihak kang diutungake. Kanggone pihak kang diutungake mesthi rumangsa lega merga bisa uwal saka prakara ukum. Sawalike kanggo sing dirugekake ora bakal nemoni kabegjan merga dadi korban ukum.

(1) Pasrah Marang Kahanan

Kanggone narapidana lan tahanan kang ora bisa nyawisi dhuwit marang jaksa, paukumane ora bisa dientengake. Tegese, bakal nampa paukuman salaras karo putusane hakm. Kanggone wong cilik kang kejiret prakara ukum bisane mung pasrah marang kahanan kang ana.

(2) Mbalela Marang Ukum

Ing jagading ukum tembung mbalela wis ora aeng maneh. Prakara mbalela marang ukum tinemu ing njero pakunjaran kang ajeg ditindakake dening para narapidana. Para narapidana kasebut rumangsa ora antuk tumindak kang adil saka petugas.

Salah sawijining prakara kerusuhan kang dumadi ing cerbung iki yaiku narapidana mbalela banjur gawe kerusuhan. Bukti kasebut bisa dideleng ing pethikan ngisor iki.

Miturut para pegawe mau para perusuh nuntut luware kanca cacah sanga sing ditahan merga didakwa doltinuku narkoba ing sanjerone Rutan (Suhindriyo, DL:28,2012:2).

Pethikan ing ndhuwur dadi jalaran dumadine kerusuhan. Para tahanan ora trima merga ana kancane kang didakwa nggawa lan dol tinuku narkoba ing pakunjaran. Nalika diadani tes urin ing ruang kesehatan, para tahanan ngamuk banjur dokter Budiyanto dijojoh wetenge. Bebarengan wektu kasebut, petugas kesehatan cacah telu liyane uga didadekake sandra. Para tahanan kang tumindak rusuh kasebut kasil nguwasani kabeh blok sel, dene saperangan mlayu saka pakunjaran liwat tembok kang dijebol.

Pamawase Pangripta Ngenani Rekadaya Prakara Ukum

Lumantar paraga, pangripta mawas ngenani anane rekadaya prakara ukum kang duamdi. Pamawase pangripta kasebut dituduhake lumantar guru-guru, karyawan, lan pak Prima. Guru-guru, karyawan, lan pak Prima nanggapi kudu tumindak kepriye ngenani anane prakara ukum kang direkadaya dening para penegak ukum. Antarane masyarakat, kalangan pegawe dhinas pendhidhikan dalah pak Prima ora padha anggane ndudut marang anane ukum kan ora adil.

(1) Mbudidaya Menyang Pengadilan

Gegayutan karo pakaryan, jabatan kepala dhinas pendhidhikan pancen nduweni pangaribawa kang gedhi. Tanpa anane kepala, sakabehing panggaweyan ora bakal bisa lumaku kanthi lancar. Ora mokal yen kanthi mangkono para andhahane pak Dibyو ngupayakake supaya pak Dibyو wurung ditahan.

(2) Unjuk Rasa menyang Pasidhangan

Guru-guru lan para karyawan kabeh diajak menyang pasidhangan pangadilane pak Dibyو kang sepisanan. Ing kana bakal nganakake unjuk rasa kanthi nuntut marang petugas penegak ukum supaya pangadilan bisaa negakake ukum kanthi saadil-adile tanpa ngrekadaya prakara ukum marang pihak-pihak tartamtu. Kejaksaan diajab uga bisa nggeret bupati menyang pangadhilan. Prakara kang njiret pak Dibyو pancen kenthel marang politik. Mula kaadilan ukum kudu bisa ditegakake saadil-adile.

(3) Masrahake Marang Proses Ukum kang Lumaku

Tumanggape masyarakat kang kepengin netral ngenani anane prakara ukum kang direkadaya kuwi dituduhake dening pak Prima. Pak Prima kang sejatine uga nyambi minangka wartawan *freelance* pilih netral lan ora cawe-cawe. Bab iki ditindakake krana pak Prima saliyané dadi wartawan uga dadi guru andhahane pak Dibyو. Kanthi alasan kasebut pak Prima luwih mercayakake prakarane pak Dibyو marang ukum kang lumaku.

Salah siji bukti kang nuduhake pak Prima tetep puguh marang panemune ana ing pethikan ngisor iki.

“Ya serahke wae pengadilan. Indonesia Negara hukum ta? Ateges kudu njunjung dhuwur supremasi hukum. Pengadilan sing mutusake pak Dibyو salah apa ora salah. Wong njaba rak mung gagap-gagap.”

Senajan ana panyengkuyung maran pak Prima supaya gelem cawe-cawe marang prakarane pak Dibyو, pak Prima tetep puguh marang pilihane. Pak Prima ndudut babagan ukum wis ana kang ngurusi dhewe. Semono uga karo prakarane pak Dibyو wis ana kang ngdurusi dhewe, yaiku saka pihak pengacara kang disewa dening kulawargane pak Dibyو. Ingatase negara Indonesia minangka negara ukum, prayogane kudu njunjung dhuwur supremasi ukum. Dadi, kanthi pilih netral pak Prima masrahake lan mercayakake prakarane pak Dibyو marang ukum kang lumaku.

PANUTUP

Dudutan

Adhedhasar andharan kasebut bisa didudut, cerbung *Pak Guru* karangane Suhindriyo nyritakake rekadaya prakara ukum kang ditindakake para penegak ukum lan pihak-pihak tartamtu. Wujude prakara ukum kang direkadaya ing antarane anane beselan marang pihak-pihak tartamtu. Beselan kasebut ditujokake marang DPR, hakim lan jaksa, pulisi, lan sipir. Dumadine kekerasan ing njero pakunjara uga nambahi cacah prakara ukum kang

direkadaya. Saliyane kuwi, para panegak ukum uga ora njejegake keadilan ukum tumrap masyarakat.

Kang njalari anane rekadaya ukum ing cerbung Pak Guru yaiku merga saperangan para penegak ukum keblinger marang dhuwit. Saka pihak kang kejiret perkara ukum uga ora gelem menehi katrangan kang sanyatane, ancane kanggo ngamanake jabatane. Anane kepentingan politik uga nyengkuyung mula bukannya prakara ukum direkadaya.

Anane ukum kang lumaku ora adil nuwuhake saperangan masyarakat saka kalangan wong cilik mung bisa masrahake enasibe marang kahanan. Ing njero pakunjara uga dumadi kerusakan dening narapidana kang nuntut supaya petugas ukum supaya adil anggoné njejegake ukum.

Pamawase pangripta ngenani anane rekadaya ukum, guru-guru lan karyawan dijak mbudidaya menyang pengadilan lan unjuk rasa. Dene kanggoné pak Prima luwih pilih masrahake lan mercayakake marang proses ukum kang lumaku.

Pamrayoga

Asiling panliten iki rinasa isih ana kekurangane. Kanggo panliti sabanjure kang nedya ngliti sosiologi sastra kaajab supaya bisa njangkepi kekurangan-kekurangan kang ana saka panliten iki. Panliten ngenani sosiologi tinemu akeh banget cacahé. Racaké kang dirembug ora bisa uwal saka perkara sosial kang ana ing bebrayan. Mula sabisa-bisane kudu ngripta panliten kanthi pamikiran lan wawasan kang jembar supaya ngasilake panliten sosiologi sastra kang luwih beda lan apik saka panliten sadurunge.

KAPUSTAKAN

- Arikunto, Suharsimi. 2006. *Prosedur Penelitian*. Jakarta: PT. Rineka Cipta.
- Damono, Sapardi Djoko. 1978. *Sosiologi Sastra Sebuah Pengantar Ringkas*. Jakarta : Departemen Pendidikan & Kebudayaan
- Douglas, D Jack & Waskler, Frances Chaput (ing Santoso Thomas, dkk.). 2002. *Teori-Teori Kekerasan*. Jakarta : Ghalia Indonesia
- Endraswara, Suwardi. 2008. *Metodologi Penelitian Psikologi Sastra*. Yogyakarta: Media Press.
- Fuady, Munir. 2013. *Teori-Teori Dalam Sosiologi Hukum*. Jakarta : Kencana.
- Hutomo, Suripan Sadi. 1975. *Telaah Kesustraan Jawa Modern*. Pusat Pembinaan dan Pengembangan Bahasa. Jakarta : Depdikbud
- Junus, Umar. 1986. *Sosiologi Sastra Persoalan Teori dan Metode*. Kuala Lumpur : Dewan Bahasa dan Pustaka
- Kusumah, W. Mulyana. 1983. *Kejahatan Penjahat dan Reaksi Sosial*. Bandung : Alumn
- Kurniawan, Heru. 2012. *Teori, Metode, dan Aplikasi Sosiologi Sastra*. Yogyakarta : Graha Ilmu
- Marpaung, Laden. 2006. *Asas-Teori-Praktik Hukum Pidana*. Jakarta : Sinar Grafika.
- Moleong, Lexy J. 2005. *Metodologi penelitian Kualitatif*. Bandung: PT Remaja Rosdakarya.

Muchsin lan Putra, Fadillah. 2002. *Hukum dan Kebijakan Publik*. Malang : Averroes Press.

Nurdiyantoro. Burhan. 2010. *Teori Pengkajian Fiksi*. Yogyakarta: Gajah Mada University Press.

Pound, Roscal. 1965. *Tugas Hukum*. Djakarta : Bharata

Rahardjo, Satjipto. 1980. *Hukum dan Masyarakat*. Bandung : Angkasa

Ratna, Nyoman Kutha. 2009. *Penelitian Sastra : Teori, Metode, dan Teknik*. Yogyakarta: Pustaka Pelajar.

Saraswati, Ekarini. 2003. *Sosiologi Sastra Sebuah Pemahaman Awal*. Malang: UMM Press.

Soekanto, Soerjono. 1990. *Sosiologi Suatu Pengantar*. Jakarta : Rajawali

Wellek, Rene & Austin Werren. 2014. *Teori Kesusastraan*. Jakarta: PT Gramedia.

Yanto, Oksidelfa. 2010. *Mafia Hukum. Membongkar Konspirasi dan Manipulasi Hukum di Indonesia*. Jakarta : Raih Asa Sukses (Penebar Swadaya Group)

Sumber internet :

Wijaya, M. Taufik Budi. "Suap di Penjara" 14 Mei 2014.

<http://mtaufikbw.wordpress.com/2011/02/23/suap-di-penjara/>

"Abraham Samad: Terpidana Koruptor Diduga Sering Suap Sipir" 14 Mei 2014.

<http://www.solusinews.com/20130918/abraham-samad-terpidana-koruptor-diduga-sering-suap-sipir-penjara/>